

Katedra Sławistyki Uniwersytetu we Frankfurcie n/Menem
Frankfurt

ОЛЕКСА ГОРБАЧ

*Вплив Кнапіюсового „Тезавруса”
на Максимовичів латину — „слов’янський” Лексикон*

Wpływ Słownika łacińsko-polskiego G. Snaapiusa na Słownik
łacińsko-słowiański (1718–1724) J. Maksymowycza

Amico Michaeli Lesiów / Lesiv 70-nario

Польська дослідниця Кнапіюсового „Тезавруса” Ядвіґа Пузиніна коротко згадала під кінець при переліку впливів цього твору польського лексикографа 17-го в. на інших лексикографів¹ теж про його вплив на рукописний „*Dictionarium Latino-Slavonum*” (1718–1724)² Івана Максимовича; сперлася при тому на скупі інформацію Стефана Буліча³, яку той подав за Ст. Пекарським⁴. Цей останній уперше подав вірні дані

¹ J. Puzynina, „*Thesaurus*” Grzegorza Knapiusza. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Ossolineum, 1961, s. 216 (далі скорочуємо: „*Thesaurus*”). — Життєпис Гжеґожа Кнапіюса подає ще стаття M. Plezia, *Knapiusz (Snaapius, Knapius, Knapski) Grzegorz, ok. 1501–1639*, PAN Instytut historii: *Polski słownik biograficzny*, t. XIII, Wrocław-Warszawa 1957, s. 107–108.

² J. Maximowicz, *Dictionarium Latino-Slavonum*, 1718–1724. Facsimile O. Horbatsch curavit, p. I–II, Universitas Catholica Ucrainorum S. Clementis papae, vol. 811–812, Romae 1991.

³ С. К. Булич, *Очерк истории языкознания в России*, т. I (XIII в. — 1825 г.). С приложением, вместо вступления „Введения в изучение языка” Б. Дельбрюка. Записки Историко-филологического факультета имп. Санктпетербургского университета, ч. 75, СПб, 1904, с. 199–200.

⁴ П. П. Пекарський, *Наука и литература при Петре Великом*, т. II, *Описание славянскорусских книг и типо-графий 1698–1725 гг.*, СПб. 1862, с. 638–41.

про нашого автора: Мазепин канцліст, що після Полтави 1709 р. пішов на еміграцію до Туреччини, вже як генеральний писар Пилипа Орлика, й 1715 р. зголосився до російського посла в Істамбулі з готовістю повернутися на Україну; його однак вислано в Москву, де після переслухів він, як знавець чужих мов, працював перекладачем у Синодальній типографії. Тут упродовж 6-річного труду 1718–1724 рр. склав свій словник, що його хотів піднести жінці Петра I, цариці Катерині I, на її коронацію (1724) з даремною надією, що вона доручить цей словник надрукувати. До Публічної бібліотеки в Петербурзі цей рукопис попав зі збірки гр. Толстого й був нами з мікрофільму передрукований як факсиміле 1991 р. Мовну характеристику „слов’янського” матеріалу Словника подала наша стаття⁵.

За О. Оглоблином (Максимовичі, І. Максимович, в: Енциклопедії українознавства, ч. II, с. 1440–44, Н. Йорк-Париж 1962), І. Максимович був внуком ніженца Максима Васильківського чи Печерського, а сином Дмитра, навчався в Києво-Могилянській Академії й помер 1732 р.

Про його чернігівщанське походження свідчать говіркові відхилення від тодішньої літературномовної церковнослов’янщини:

1) **ě* ⇒ *ѣ* (ячмѣнь 960, отдѣрки 867), *и* (чипецъ 1167), *ю* (кость голюнная 1280, подвечюркую 1249),

2) **o* ⇒ *у* (трудоуник трава 1163, сущъ пчелный ‘cellae favogum’ 165, крютъ ‘talpa’ 1294: *krét* 744),

3) **ř* ⇒ *р* (укораю 831, гришень 902, гіперистичне гарячъ ‘pretium pro carite’ 1015),

4) приростки *-ия*, *-ѣк* (густина 1304, толстинею 975, гіперистичне бросквина 937; братѣкъ 473), крім спорадичних *o* > < *у* (посухъ 906, бодущій *periodicus* 926 чи *e* > < *и* (унивѣщенная 816) тощо.

На початку *Dictionarium*-у подано паралельний латинський і церковнослов’янський стовпці присвяти царині (л. 1–4) та (незакінчене) „Предисловіє къ читателю” (л. 5–20, що говорять про обставини виникнення Словника (*sexennali circa hoc opus lucubratione gravatus — шестилітнім моим в сем дл деннонощным изможден трудом*, с. 2v) та про стан знань латини в Росії. Як буде надрукований цей Словник, то „оцель Россійстии сынове рачителствующиі языка латинского да не странствуют по Латіи ани же да требуют латини от латин. . . [бо в Словнику] . . . обрящут вся яже о латинѣ востребуют.” . . . „вся здѣ вклю-

⁵ O. Horbatsch, *Ivan Maksymovyc, ein verkannter ukrainischer Lexikograph des 18. Jahrhunderts und sein Wörterbuch. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, v. VIII, nr 1–2, p. 95–114, New York 1960. Фотопередрук у виданні факсиміле Словника як вступ до нього, див. Примітка ч. 2.

ченая слова... возрастут от сих толико риторов, толико философов, толико Феологовъ...”

„Мнози и елма не вси политичнѣйшіи европейстіи народы от давного времени на своихъ языкахъ составленными изобилуютъ лезиконами и различныя на разсихъ языкахъ индези имѣють, именующе оныя Феосавры, промѣлтуаріа, дик’тионаріа, глоссаріа, вокабулярія, ономастика, номенклаторы, синонима, аппараты и инними сицевыми... Єдино сие великое всеросьсійское государство, даже до сего времени безъ сего пребысть успѣянія. Чего ради вещь сія удивленію и неудивленію достойна. Дивно, яко предревное деньми сіе государство толь много минувшу времени, лезиконы имѣти пренебрегло єсть; но нѣсть див’но занеже ученіямъ писмен странныхъ не прилежаще, ибо народъ Россійскій, яко во бранехъ и ко бранемъ рожденный, между оружіемъ далечайшія государства своего распространилъ предѣли, оружіемъ самодержавія, своего укрѣпиль силу и наче солнца сияющія воинскія достигль єст немерцающія славы, наче о бранехъ, неже о книгахъ, паче о обученіи воинскомъ, неже о ученіи школьномъ тщаніе имѣяще... власть духовная, єя же єсть ученія разширати долгъ нерушимій долъжнаго своего о размноженіи наукъ, на языкахъ политическихъ не прилагала попеченія”. „... зане у духовнихъ лицъ прежнихъ временъ закоснѣлый былъ обычай нѣкакихъ кромъ церковныхъ, и то греческого чиноположенія, з греческого на славенскій языкъ преводныхъ книгъ и имѣти и читати и почитать; къ навикновенію же и ученію иностранныхъ языковъ (кромъ славенского и греческого) и малѣйшого не бысть усердія, но главньымъ паче же языкъ латинскій гонимъ бываше негодованіемъ.”

„Дивно, что училища латинская в’ Малой Риссіи от Петра Могилы митрополита кіевского вяще от осмидесяте лѣтъ въ Кіевѣ основанная, даже доселѣ от полонолатинскихъ и латинополскихъ лезиконовъ в’ ученіяхъ своихъ ползовашася, и сего ради в’ свойственномъ себѣ славенскомъ оскудѣваху язицѣ. От тамо бо изучившихся тотъ развѣ чисто славенскій латинскую книгу превести и написати возможесть, иже долгимъ ученія книгъ славенскихъ, купно и латинскихъ употребленіемъ самъ себе первѣе искуситъ. Засвѣдितествуютъ ми многія знаменитихъ духовнихъ лицъ книги, прежеде в’ Малой Россіи изданная, яже аще и славенски писани обаче многими несвойственными, но с’ полского языка устроеными изнаполнены реченіямъ...” „занеже... фундаторъ тѣхъ училищъ... Петръ Могила полагає основание языка латинского не инныхъ учителей, точію родомъ поляковъ взискати возможе... Сице утвердися... учти и учитися языку латинополскому єсть приусвоєно”.

„Основа... Петръ великій въ градъ Москвѣ Славенолатинъскую ака-

демію вѣще двадцати лѣтъ. Но и здѣ учащійся юноши истое познаніе латинского языка с' неудобствомъ приемлють за скудостію лезиконовъ. Ибо въ училищахъ... да всякую вещь и дѣйство ученикъ прямимъ реченіемъ латинскимъ нареши или ... всякое реченіе славенъское или Россійское по латинѣ изобразити уразумѣть. ... да реченія латинская простая склоняти и по правилвмъ грамматическимъ, такожде и по свойству латиновъ сочиняти умѣл бы... учителемъ должность есть: книги грамматики латинскія ... Россія собственнымъ трудомъ стыжаннѣныхъ у себе не имѣеть ... по своему си произволу избѣрати регулы, толковати регулами же, необятная особ показовати и неудоборазумѣваемыхъ словъ и сказаній толкъ изъяснити ... И аще нѣк'то лезикономъ славенореколтинъскимъ здѣ вѣ Москвѣ печатнымъ⁶ ради предложенія с' славенского на латинское своихъ езерціій новоучащихъся и вспомогль; обаче симъ в' вышіе школы приходящимъ егда налагается чтеніе книгъ латинскихъ сколь неудобно, и едва возможно есть въ школахъ неизученная, но ниже когда слышанная реченія разумѣти, разумъ творческій пояти, и чтомата прямо рассуждати не сущу лезикону латинославенскому. ... возмѣнѣти подобаетъ о интерпретѣхъ в' переводѣ писаній тако церковныхъ, яко гражданскихъ дѣлѣ труждающихся? Еда не с' тяжестію и бѣдъсѣвствіемъ свою отправляютъ должность ни кіимъ лезиконовъ в'спомагаемы пособъствованіемъ. ... Тѣмъ же за ползу возмѣнѣхъ тоскливое время мое изживати на читаніи священныхъ книгъ латинскихъ, купно и славенскихъ ради удобнѣйшого в'сицевихъ переводѣхъ преписывая, и по чину Алфавита чинопологая нѣколько ижъдивыхъ лѣтъ, вознамѣренъ бо бѣхъ краткое собраніе во образъ Лезинока латинословенского собственной ради нужды и ползы моея составить, ... лезиконы малохвалны суть сіи, иже в' единѣхъ токмо простихъ состоятъста реченіяхъ ... должность лезикономъ не точію сія есть, да единая точію прямая и свойственная реченія являют и показывают, но паче да благоупотребленіе и зданіе оныхъ различія ради фрасіевъ (: си есть образозглаголаній:) бесѣдованій или веществъ являют и к' коему либо новописанію, изобрѣтенію, и изданію да способствуют, сего ради тщахъся разныхъ лезиконовъ взискати, имы жебы к' совершенію сего моего дѣла возмогль ползоватися". Але убозтво не дозволило йому не те, що такі лексикони понабувати, але ні про них дізнатися; і тоді в руках його знайшовся ...

⁶ Ф. Поликарпов-Орлов, *Лезиконъ треАзычный, сирѣчь чь реченій славенскихъ, еллиногреческихъ и латинскихъ сокровище*, Москва 1704; Nachdruck: F. Polikarpov, *Lexikon trejazyčnyj. Dictionarium trilingue*, Moskva 1704, Nachdruck und Einleitung von H. Keipert, *Specimina Philologiae Slavicae*, Bd. 79, München 1988.

„Григоріа Кнапіа Тесавръ⁷, егоже второй томъ латинополскій паче прочіихъ ... угоденъ явился сихъ ради изпрандѣе вишь. А. Яко не с' единыхъ кѣждо реченій по с' припряжныхъ и частиць, такожде и с' многообразного простихъ реченій преношенія и связанія сочинень. В. яко не недовольными фразами, паче же единому глаголу начинателному и предлогомъ нѣкимъ приданнымъ понаполненъ изъ какихъ мѣръ можетъ изнаполнити званіе лезикона совершенного, Г. еже вящше естъ: занеже в' Индезѣ своемъ содержитъ реченій чиноположеніе, еже ни коимъ образомъ свойству и производству ихъ причастно естъ, но всякое реченіе по чину алфавита в' множайшихъ лѣтерахъ слѣдующее на своихъ си полагаетъ мѣстахъ, да удобнѣе и скорѣе всякъ ... изобрѣсти е возможно ... той же чинъ, иже по началамъ реченій составляется и при единомъ реченіи главномъ аки при корени, вся его свойственная производная и сложная сограмаждаетъ, сего ради исползенъ естъ, яко начала реченій не всякъ и мѣрно изучивыйся удобно и вѣрно всегда разпознаетъ, ... Д. Яко къ употребленію и нуждѣ поетическія просодіи наипаче отъ стихотворцевъ практикованныя знамена реченіямъ неудобоятнимъ надписанъная иматъ. Є. яко толкованіемъ нѣкихъ реченій въ священномъ писаніи обрѣтающихся обылуеть ... воспріяхъ уседріе прилѣпитися с' дѣломъ моимъ к' индезу Григоріа Кнапіа едино точію чиноположеніе реченій латинскихъ в алфавитной силѣ по его обычаю содержа; толкованіямъ же его ни мало послѣдуя... во истолкованіяхъ собственныхъ знаменованій содержахъ мѣры... довольно реченій множество чтеніемъ изъ книгъ священного писанія латинскихъ купно и славенскихъ стяжаное... потщахъся... и лезиконы Славенолатинскія и Латинославенскія... взымати и имѣти умноженія ради тожде имений СлавеноРоссійскихъ... и во своя имъ надлежащая мѣста возносити, индезу Кнапіеву приобшати... (: азъ настоящему труду чрезъ шесть лѣтъ подлежа:), ибо первая три лѣта на чтеніи книгъ ... по томъ когда учреждень Святѣйшій Синодъ [1721], се уже третій годъ въ сочиненію сего дѣла изънуряю...”

Серед використаних лексиконів називає „Лексикон митрополита ростовського Д. Тупталенка” („Лезиконъ блаженныя памяти ми-

⁷ G. Knapski, *Thesaurus*, T. 2: *Thesauri polono-latino-graeci, t. 2 latino-polonicus. Adjecta est huic operi interpretatio dictionum quae in sacris Bibliis reperiuntur*, Cracoviae 1626, 2. wydanie, Cr. 1644, 3. wydanie Cr. 1652, 4. wydanie, Cr. 1668, див. PAN IBL: *Bibliografia literatury polskiej okresu Odrodzenia (Materiały)*, Warszawa 1954, s. 398-. Котрим виданням *Словника Г. Кнапіоса* користувався Максимович, нам ствердити не вдалося. При порівнюванні ми користувалися 2-ми виданням (1644 р.) з мікрофільму Бібліотеки Народної в Варшаві. — Помилкові пагінунання оригіналу виправлено.

трополита Ростовского Дмитрія реклом Туптала, егоже онъ с' Калепіна сочинилъ..."): йдеться при тому про котрусь копію Лексикону Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського⁸, приписувану прадицією Д. Тупталенкові.

Якщо траплялися йому вирази, для яких не было слов'янського відповідника, „... тымъ толкованіе по моему прилагахъ разсужденію, аще не по словенску, то поне по Руску якоже реченій своихъ великая или малая Россія употребляетъ”.

Заздрісні критики говорили: „Что великаго, или трудного естъ индезъ латинский Кнапіевъ превести по руску?” Їм відповідає: чому ж того досі не зробили інші? До того ж перелік його власних додатків у післятекстовім „Ономастиконі” переходить 5000 виразів; до того подавав різні значення („... єдино и тожде реченіе, инаго у Грамматиковъ, инаго у философвъ, инаго у Феологовъ, инаго у законовѣщатели, инаго у медиков, и разного у разныхъ художествъ про знамено иногда бывають...”)

Відмічував при тому простонародні, „не подлинная, стихотворная, историческая, ветхоглагольная, варварская [вони позначувані літерою В!]. . . растлѣнная или подозрительного изданія”.

Позначував довготу, короткість і двочаскількісність голосних, як у Словнику Кнапія, а подібно й грецизми, пословицеві [літерами гр., Рг., Пров.] та попсовані [літерами согг., сог., corrige].

⁸ О. Горбач, *Перший рукописний українсько-латинський словник А. Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького*, Рим 1968 [за копією призької Bibliothèque Nationale]; В. Німчук, *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*, Київ 1973 (за тією самою копією, хоч мого видання і не згадує). Дальших 11 копій того ж *Лексикону* називає наша стаття *Die polnische Grammatiklehre und Lexikographie des 16. Jahrhunderts und ihr Einfluß [auf die Grammatiken und Wörterbücher bei den Ukrainern]*, in: *Fragen der polnischen Kultur im 16. Jahrhundert*, Gießen 1980, s. 65.

Котрою копією користувався Максимович можна здогадуватися з його помилки при слові abacus сущийстоль] поваровъ... як фальшивого розв'язання скорочення *суцъ* (так у копіях празькій та 1685 р. московській!) як відповідника латинського subst. (antivum) всіх інших відомих копій. Своєрідне непорозуміння трапилося і Кнапіюсові, і київським ченцям Славинецькому й Корецькому, а за ними й Максимовичеві: шльонзак, автор польського стовпця в Калепінусі, подав під словом *epistomis* 'kaweczan, kraganiec' (з італ. *cavezzone* 'повід, вузда' й нім **Krack-holz* 'частина вузди', де нім *Krack* 'стара шака'): Кнапіюс, що форми *epistomis* не знає, подав зіпсований варіант *postomis* (582), якому дав значення 'kágániec [замість: kraganiec!] nagebék'; ту саму помилку (у гаслі *epistomis* повторили за ним київські лексикографи, подавши там значення 'свѣтило [себто „каганець”!], уздяница'; Максимович поєднав оба „варіанти”, подавши за Калепінусом *epistomis*, гр. наутник, нагубник (388), а за Кнапіюсом *postomis* 'свѣтило, уздяница' (986).

Як і Кнапіюс та Калепінус, і Максимовіч подає в випадку латинських термінологізмів, грецизмів та провінціалізмів автора, з якого даний вираз чи його варіант уживається: йдеться тут про клясичних, рідше середньовічних поетів, письменників, граматиків, реторів та вчених природників тощо.

При термінах із граматики чи версології подається обширніше висвітлення, а в тому й слов'янський переклад термінологізму.

Напр., *Dicaeologia. gr. Краткоправдоглаголаніє. Item Figura Oratoria Rutilio, quae aequitatem causae brevi sententia complectitur.* устава свого показаніє. (320).

Лексику Максимовичевого Словника характеризує велике багатство термінологізмів, зокрема природознавчих — з ділянки номенклатури рослин, тварин і мінералів. Ішов він тут за Кнапіюсом, серед лексики якого теж багато природничих термінів, як стверджує називана вище дослідниця польської мови двох видань Теравруса⁹.

Ботанічних назв у Максимовича бл. 1380, при чому ціла низка їх повторюється по декілька разів. Є вони, як правило, кальками з Кнапіюса, напр. *Intubus подорожникъ* t.[rava] (628) — *podroznik žiele* (450); *Prasium шанта бѣлая* (834) — *szántá biala* (595); *Pimpinella бедренецъ* (958) — *biedrzeniec, sowia strzala* (568); *Helion хевдъ* (518) — *chébd* (334)¹⁰; *Anthropo-morphon покрыкъ* зеліє (73) — *pokrzyk* (43)¹¹.

Гене́за української ботанічної номенклатури ще недосліджена, тож годі сказати, наскільки дотична Кнапіюса (а отже й Максимовичевої) номенклатура мала вплив на сьогоденнє українське називництво рослин.

Подібно з назвами риб і птахів: *Aconia брытва* (18) — *brzytwá ryba* (11); *Tragopan, ... gr. рогаль птица* (1327) — *rogal ptak* (763) тощо.

Тоді, як польонізмами кишить літературна мова 17-го в. (напр. у „Палінодії”, 1621, З. Копистенського¹² чи в частинах „Требинка”,

⁹ J. Puzynina, *Dwa wydania „Thesaurusa” G. Knapkiego (1621 i 1643)*, „Pamiętnik Literacki” г. 49, з. 3–4, 1958, s. 438 далі скорочуємо: *Dwa wydania*.

¹⁰ За поль. ботаніком Юз. Ростафінським (J. Rostafiński, *Symbola ad historiam naturalem medii aevi...*, р. I, Cracoviae 1900, s. 311), *chebd(a)*, *-bdzie*, *-bdzina*, *-bzika*, *chabot* це *Sambucus ebulus* L., поль. *bez hebd*, відповідник чеськ. *chebdí*, *-bzinka* та укр. *бузина*, теж *хабза*, *-зина*; за В. Махеком (V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, s. 155), неясного „праїндоевропейського походження”.

¹¹ За Ю. Ростафінським (*op. cit.*, s. 297–299), *pokrzyk męzaczuzni*, *białogłowi* це *Mandragora officinarum* L., укр. нар. *мандріуля* / *любовниця*; сучасне поль. *pokrzyk* це *Atropa belladonna* L.

¹² *Палинодія Захарін Копистенского 1621 р.*, Русская историческая библиотека, т. IV, СПб. 1878, с. 313–1200.

1646, П. Могили)¹³, то в лівобережця І. Максимовича, себто в 100 літ згодом, їх число помітно менше. Є це перейняті з Кнапіюсового „Тезавруса” позичення:

1) фонетичні: а) неповноголосі (бѣлоглова ‘ихог’, 1422: *biała głowa* ‘femina’ 292, *блонка* ‘tunica’ 1357: *blonka oczu* 794, *влохъ* ‘Italus’ 639: *Włoch* 906, *кролик* звѣрь ‘regalidus’ 1097: *krolik* ptak 641; *хлѡпски* ‘rustice’ 1133: *chłopskie* 661: *оплохаю* ‘proluo’ 1031: *plócę* 605; *броню* ‘deosso’ 304: *bronuię* 195; *острегаю* ‘caveo’ 161: *przēstrzegam* 116; *поврозолозъ* ‘funirepus’ 483: *powrozobięgun* 314); б) носіткові (*мосяндзъ* ‘aurichalcus’ 109: *mosiędz* ‘-cum’ 81; *ронд* ‘phalerae’, 948: ‘*rząd konski subiuğa*’ [Синопута 1649, s. 863] ‘збруя на коня’; *вонтплю* ‘dubito’ 354: *wątpię* 238; *вендзонка* ‘perna fumosa’ 931: *wędzonka* 555; *ленкъ* ‘astrabe’ 100: *łęk v śiodła* 74; *окреит* ‘navis’ 783: *okręt* 484; *маколонгва* ‘papeverina’ 883: *mákologwá* 532); в) сонантні (*белтъ* ‘pilum catapultorum’ 950: *bélt* 567; *келб* рыба ‘govius’ 502: *kiélb* ‘govius’ 325; *гарнецъ* ‘cacabus’ 132: *gárniéc* 97; *карпъ* рыба ‘carpio’ 153: *kárp* 111); г) півголосних (*броскевъ* зеліе ‘rapistrum sylvestre’ 1083: *brzoskiéw* 632; *гелзо* ‘chalassis’ 172: *gzło* 122; *достатечный* ‘sufficiens’ 968: *dostáteczny* 719; *келъ* ‘caninus dens’ 145: *kiéł* 105; *сеѣм* ‘comitia’ 209: *seym* 147), г) пом’якшених зубних (*залецаю* ‘facio meliorem’ 434: *zálecam* 286); 2) словотвірні (суфікси: *-чик*: *данчикъ* ‘Danus’ 281: *Duńczyk* 195; *содомчикъ* ‘puerarius’ 1052: *sodomczyk* 616; *-ушко*: *сердушко* ‘corculum’ 254: *sérduško* 177; *-іста*: *бубниста* ‘tympanista’: *bębenistá* 766; *окулиста* ‘ocularius’ 838: *okulistá* 510).

Як уже згадувано, в лексиці Максимовича число калъок, по-звукових субституцій, із Кнапіюсової термінології усіх ділянок, починаючи з ботанічної (напр. *ноготокъ* ‘calendula’ 193: *nogieték* 101; *карціофъ* ‘limonium’ 673: *kárciof*, 426; *любцикъ* ‘ligusticum’ 672: *lubczyk* 426; *неспликъ* ‘sitanium’ 1200: *niésplik* 698; *неприца* ‘lepidium’ 665: *pięprzycá* 431), зоологічної (*ботянь* ‘ciconia’ 181: *bocian*, 129; *баргол* ‘parus monticola’ 894: *bárgiél* 539; *гил* птица ‘phoenicurus’ 952: *gil* 565), побутової й інших (*кухтик* ‘coquulus’ 253: *kuchcik* 177; *олбрым* ‘ectrapelos’ 362: *olbrzym* 241; *малженство* ‘coniugium’ 233: *małżeństwo* 164; *дясла* ‘enula’ 382: *dziąsłá* 255; *слину* ‘floreo’ 463: *stynę* 302; *лацный* ‘facilis’ 433: *łácný* 285; *обфитый* ‘abundans’ 10: *obfity* 6; *спрятъ* ‘utensile, -lia’ 1419: *sprzęt* 808; *скарбецъ* ‘obolus’ 197: *skarb* ‘gaza’ 318; thesaurus 756; *перина* ‘favilla’ 444: *perzyná* 291).

¹³ *Евхологонъ* або *Молитвословъ* или *Требникъ*, Київ 1646, фпдр. „Евхологон або *Требник* митр. П. Могили, Праці Богословського факультету Укр. Катол. Унів-ту в Римі, т. 66, Рим 1988; О. Horbatsch, *Prostýj / ruskij jazyk in P. Mohyłas Rituale* (Trebnyk, Kiew 1646), in: *Gedenkschrift für R. Olesch*, Köln-Wien 1990, s. 355–365.

З Кнапіюса перейняв Максимович теж низку польських латинізмів конфесійної ділянки: *инфула* ‘infula’ 599: *infulá* 381; *инфулатъ* ‘infulatus’ 599: *infulat* 381; *клирик* ‘initiatuus’ 603: *kléryk* 384; *кошуля* ‘indusium’ 590: *košulá* 376; *панъжъ* ‘para’, 383: *papiež* 531; *плебан* ‘plebanus’ 967: *pléban* 572; *пораты* ‘rogate’ 1026: *rorate* 657; *сакрамент* ‘eucharistia’ 399: *sákráment* 264, — як зрештою й калькове: *чистецъ* ‘purgatorium’ 1058: *czyścięc* 619, чи зброєнневе: *пуйналь* ‘pugio’ 1053: *puinał* 617.

Максимовичів Словник вперше в українській лексикографії широко впроваждає тюркізми. Є це частково перейняті з Кнапіюса терміни військові (*сурмач* ‘tibicen’ 1317: *surmacz* 757; *сагайдакъ* ‘corytus’ 259: *sáydak* 181; *джура* ‘suffraganeus’ 1269: *ćurowié* 729, — при тому змінено й українські відповідники: *купън* ‘chors’ 178: *kurnik* ‘chortes’ 127; *асаулъ* ‘apparitionis magister’ 80: *hetman w miástach*’ 59) і таки деякі його власні (*ляфе*, *ташиъ* ‘demensus cibus’ 300: *miesięczny obrok* 287; *шербет* ‘pastillus ex rosis’ 896: *bochenek, kołaczek, márcépan* 538; *катыръ* ‘hinnus’ 527: *mieśániec, tuł* 388). Це не так дивно, як зважити, що Максимович в рр. 1709–15 перебував на османській й мав справи в Істамбулі.

Доволі численною групою в лексиці Словника виявилися німецькі позичення: там їх бл. 400.¹⁴ Велика частина з них пройшла по через польщину (себто Кнапіюсів „Тезаврус”), і то в двох формах: давніх позичень із середньо-високо-німецького та новіших із ново-високо-німецького (див. Г. Корбут¹⁵ та В. Кестнер¹⁶). Деяка частина германізмів Словника прийшла вже по через російщину. Докладніші дослідження германізмів українщини (І. Шаровольського¹⁷, Д. Шелудька¹⁸ та Р. Смаль-Стоцького¹⁹) матеріалу Максимовичевого Словника, очевидно, не знають.

Низку польських германізмів у Словнику тут добре ілюструють форми з *-містр* (*зигармистр* 384, *кватермистръ* 263, *кухмистр* 998,

¹⁴ О. Горбач., *Німецькі позичені слова в українській мові*, — *Deutsche Lehnwörter in der ukrainischen Sprache*. Доповідь на Міжнародній науковій конференції „Наука і культура між слов’янським та німецьким світом”, Київ 26 V 1925, відбитка, с. 8 і 22).

¹⁵ G. Korbut, *Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym*, „Prace Filologiczne” t. 4, Warszawa 1893, wyd. wznowione, Warszawa 1935.

¹⁶ W. Kaestner, *Die Deutschen Lehnwörter im Polnischen*, I. Teil, *Einleitung und Lautlehre*, Leipzig 1939, Nachdruck Nendeln 1968.

¹⁷ І. Шаровольський, *Німецькі позичені слова в українській мові*. *Записки Київського Інституту Народної Освіти*, т. I, с. 62–79, Київ, кн. 2, с. 27–44, Київ 1927.

¹⁸ Д. Шелудько, *Німецькі елементи в українській мові*. *Збірник Комісії для дослідження історії української мови*, т. I, с. 1–60, Київ 1931.

¹⁹ R. Smal-Stockyj, *Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Siegel der ukrainischen Sprache*, Leipzig 1942.

охмістр 699, ротмістръ 255, рурмістръ 585, цехмістръ 526, штукмістръ 176) та -майстер (танцъмайстер 'choragus' 178: *márβατέκ ταπέσφυ* 127; капелмайстер 'magister vocis' 699: *muzuk co vszy* 440; церемоній майстеръ 'magister officiorum' 699: *ochmistrz* 440; провіантъмайстеръ 'frumentariae rei curator' 477: *picownik* 311).

Російські германізми передають новий німецький дифтонг *ei* (з давнього *i* — напр. *Kreis* 'круг') з прибалтійського -німецького вимовою: ще не співпалим із давнім дифтонгом *ai* (як у *Kaiser* 'цисар')²⁰, а отже: капелмейстер 'phonascus' 952: *muzuk co vszy* 565; почтъмейстер 'subbasilicanus' 1249; полицъмейстер 'publicus' 1051: *budowniczy* 616; рекетмейстеръ 'referendarius' 1095: *référendarz* 616; ротъмейстеръ 'primipilarius' 1016: *rotmistrz* 597; лейбъгвардіа 'praetoriani milites' 1010: *iánczárowie* 594). До речі, не всі дотичні вирази в Кнапіюса є, а чи мають те саме значення; Максимович тут користувався іншим джерелом.

Засвідчені в Максимовича лексичні германізми, перейняті з Кнапіюсового „Тезавруса”, доказують їх польське походження й стосуються головню місько-ремісничної й торговельної (цехи, знаряддя, одяг, будування, товари тощо) та давнішої військової ділянок:

напр. *алкър* 'proiectum' 1030: *alkierz* 605; *балъѣръ* 'chirurgus' 177: *bárwierz* 120; *бунтъ* 'factio' 436: *bunt* 286; *гебель* 'planula' 266: *hébel* 591; *гербъ* 'insigne' 610: *hérb* 388; *глянцъ* 'candicantia' 144: *glánc* 104; *гришпанъ* 'flos' 463: (*mosięzna tréśc* 'flos aeris'); *груба* 'cavamen' 160; *gruba* 115; *ганок* 'menianum' 729: *ganck* 456; *геруиъ* трава 'oluratum' 514: *gierß* 514; *дека* 'magadium' 698: *podstawék v skrzepická* 439; *кнотъ* 'ellychnium' 372: *knót* 249; *коуъ*, *кеця* 'toral villosum' 1322: *kos* 760; *кромаль* 'amylum' 62: *krochmal* 45; *куляръ* 'gesticularius' 463: *kuglarz* 521; *киталт* 'facies' 433: *kštalt* 185; *лантъграфъ* 'comes' 208: *lantgraf* 147; *лѣйцы* 'habenae' 510: (-ena) *leyc* 330; *пляцокъ* 'lucunculus' 687: *plácek* 433; *принѣр* 'palus numellarius' 878: *prągá* 529 (Syn 232 *pręgierz*); *райтѣраріа* 'equites' 390: (Syn 248 *raytár*); *рыдванъ* 'covinus' 360: *rydwan* 182; *риништок* 'inciles canales' 577: *rynštók* 368; *смалеуъ* 'liquam adipis' 676: *smaléc* 428; *сиѣцар* 'caelator' 135: *sznicerz* 98; *стерую* 'guberno' 508: *steruię* 328; *файѣры* 'gingrinae' 497: ('gingras'surtá 322); *фалцѣбаны* 'stria' 1242: *fald* 716; *фарбары* 'plica' 969: *fald* 716; *фляша* 'lagena' 651: *fláβά* 414; *фравцимеръ* 'virginal' 1396: *frauctér* 796; *фузъ* 'amurca' 62: *fuz* 96; *фура* 'pretium' 1015: *fura* 596; *фурманъ* 'suffraganeus' 1264: *furman* 729; *цвилух* 'multitia tunica' 763: *cwélich* 474; *шалѣър* 'planus' 966: *szálbierz* 691; *шанцъ* 'lorica'

²⁰ W. König, *dtv-Atlas zur deutschen Sprache. Tafel und Texte*, München 1978, s. 238. Теж А. Bach, *Geschichte der deutschen Sprache*, 9. Auflage, Wiesbaden 1968.

684: *szaińc* 432; *шацую* ‘facio pretium’ 435: *szácuie* 286; *шпѣгъ* ‘explorator’ 420: *śpieg* 277; *шрам* ‘cicatrix’ 181: *szram* 128; *ярмарокъ* — малка ‘forum nundinarum’: (Syn. 88: *jarmárk* ‘mercatus, nundinae’).

Деякі германізми прийшли з польщини з далекосяжно зміненими формами (напр. *форисъ* ‘augoria’ 81: (Syn. 47 *forytarz* ‘aurigae adjutor’ ≙ нім. *Vorreiter*); *чамлѣтъ* ‘undulata toga’ 1406: *czámlet* 801).

Окремі германізми Максимовича прийшли, крім раніше названих, імовірно, почерез російщину (їх у Кнапіюса нема), напр. *гавенъ* ‘nautibula’ 784: (‘stánowisko, koryto’ 484); *лозенъ* ‘synthema’ 1289: (‘paвport, godło, hasło 742); *штрафъ* ‘aera’ 39: (‘wina pieniężna’).

Почерез польщину Кнапіюса прийшли й деякі італізми (напр. *серветка* ‘marrula’ 712: *sérwetá*) та ґаллізми (напр. *апроши дѣлаю* ‘percutio fossam’ 918: *koram* 549).

Побут Максимовича в Москві від 1715 р. (як і настанова включувати „речнія”, „якоже... великая или малая Россія употребляетъ”, с. 32) позначився низкою додаваних „синонімових” русизмів: *всадникъ* ‘hippeus’ 527; *домишко* ‘domuncula’ 351; *домой* ‘domum’ 351; *дѣвушка* ‘virguncula’ 1397; *дѣдушка* ‘acheronticus’ 16; *емъ* ‘vectura’ 1370; *емщикъ* ‘vector’ 1370; *жеребінокъ* ‘equinus pullus’ 390; *ищейка* ‘canis venaticus’ 105; *колоколъ* ‘campana’ 142; *лазутчикъ* ‘explorator’ 420; *насѣдка* ‘gallina incubans’ 484; *палачъ* ‘speculator’ 1215; *перчатка* ‘digitalia’ 326; *пирюшка* ‘salaris caena’ 1139; *плотникъ* ‘faber lignarius’ 431; *плѣтъ* (ь) ‘flagrum’ 460; *поваря* ‘coquina’ 253; *сапожник* ‘crepidarius’ 262; *шутъ* ‘facetus’ 433; *щотщикъ* ‘calcularius’ 101; *холстъ* ‘tela’ 1300.

Максимовичів Словник є важливим об’ємистим недослідженим джерелом для української лексики з північно-східньої частини мовного обширу. Його пов’язаність із Кнапіюсовим „Тезаврусом” дозволяє установити добу проникання окремих іншомовних елементів — польонізмів (в тому головно калькового характеру), германізмів, русизмів та орієнталізмів, як одне з перших лексикографічних засвідчень тих останніх.

STRESZCZENIE

Unikalne dzieło rękopiśmienne repatriowanego kancelisty Mazepy Iwana Maksymovycza (zm. w 1732 r.), które wydaliśmy w r. 1991 jako faksimile (*Dictionarium Latino-Slavonum*), opiera się — w swym łacińskim indeksie słów i jego „słowiańskich” odpowiedników — w znacznej mierze na łacińsko-polskiej części słownika *Thesaurus Latino-Polonicus* (1626, 1644, 1652, 1668) Grzegorza Cnapiusa (Knapskiego).

Swoją 6-letnią pracę dedykował Maksymowyc̆ carcy Katarzynie I, żonie cara Piotra I, z okazji jej koronacji (1724), mając tę złudną nadzieję, że poleci ona wydrukować dzieło. Rękopis ze zbiorów hrabiego Tołstoja znalazł się w Bibliotece Publicznej w Sankt-Petersburgu.

We wstępie Maksymowyc̆, sam wychowanek Kijowskiej Akademii P. Mołyty, uskarża się na niedostateczną znajomość łaciny i brak własnych gramatyk oraz leksykonów wśród jej absolwentów, jak również wśród studentów moskiewskiego kolegium łacińsko-słowiańskiego. Autor znał natomiast niedoskonały rękopiśmienny łacińsko-słowiański leksykon „z Calepinus” (autorzy: J. Slawynećkyj i A. Korećkyj-Satanowśkyj; zachowało się tegoż 11 kopii z lat 1642–1685, przypisując błędnie jego autorstwo metropolicie Dmytro Tuptalo).

Dla porównań w zakresie „słowiańskiej” leksyki posłużyłem się dostępnymi mi drugimi wydaniem łacińsko-polskiej części (1649) zbioru „Synonyma s. Dictionarium Polono-Latinum”.

Element „słowiański” w dykcyjniku Maksymowyc̆a składa się ze znormalizowanego w przeciągu XVII i XVIII w. wariantu piśmiennictwa ukraińsko-cerkiewnosłowiańskiego, zawierającego też elementy wtedy używanych ukraińskich i rosyjskich form językowych (Sprachelement). W tej piśmiennej normie przewijają się też jako fonetyczne odchylenia cechy dialektu lokalnego Maksymowyc̆a (przejście *o, *e = u, ju; *e = y; ṛ = r; -yn- = -yṇ-). Polski wpływ słownika Cnapiusa przejawia się w formach z T-ło || roT, T-re || le-T, -on-, -en-, -et-, -lu-, -ar- zamiast psł. *ǫ, *e, *l, *T, jak również w słowotwórstwie z sufiksem -čyk (sodomčyk).

Oprócz tych rzucających się w oczy polonizmów występuje wiele zapożyczeń i kalk językowych, dotyczących głównie terminologii naukowej (botanika i nomenklatura zoologiczna), a także sfery życia miejskiego (prawo, rzemiosło, cechy, handel, nazwy towarowe, stroje, potrawy). Poprzez język polski dotarły doń zapożyczenia: latynizmy (ze sfery Kościoła rzymskokatolickiego), germanizmy (z zakresu wojskowości i prawodawstwa miejskiego, handlu, rzemiosła, prawa) italizmy i galicyzmy, jak również orientalizmy.

Część tych orientalizmów, które Maksymowyc̆ wprowadza jako pierwszy do ukraińskiej leksykografii pochodzi zarówno z *Thesaurusa*, jak i z jego własnych obserwacji.

Dictionarium Maksymowyc̆a wypełnia w każdym razie znaczącą lukę w zakresie ukraińskiej leksykografii historycznej XVII–XVIII wieku.